

A DOUA CONFLAGRAȚIE MONDIALĂ, ÎNTRE DOCUMENT SCRIS ȘI MEMORIAL

Sînziana Preda*

Cuvinte cheie: război, cehi, Grupul Etnic German, propagandă

Keywords: war, Czechs, Ethnic German Group of Romania, propaganda

Istoria locală interferează mereu cu macro-istoria: ne propunem, în cele ce urmează, recuperarea fragmentară a imaginii celui de-al doilea război mondial, așa cum a fost el semnalat în documente de epocă, cât și în amintirile unor participanți direcți, reprezentanți ai minorității cehesti, așa-numiții „pemi”¹, vorbitori de limbă cehă, o enclavă situată în Clisura Dunării. Deși foarte izolată, prin particularitățile mediului geografic, limbă și confesiune, această lume nu a fost ocolită de confruntări: a doua conflagrație mondială avea să trimită pe front circa 200 de soldați, din satele cehilor². La Eibenthal, un număr mare de locuitori făceau parte din Grupul Etnic German (instituit în România la presiunea Germaniei naziste și direct subordonat acesteia), probabil în încercarea de a obține avantaje de pe urma presupusei origini germane, pe care o dovedeau pe baza propriului patronim. Într-adevăr, strămoșii lor veniseră din Bohemia, o regiune cu puternice influențe germane și chiar în Eibenthal s-au stabilit coloniști de etnie germană³, însă nu toți cei înscrși în formațiune îi aparțineau. Situația a fost oricum exploatată de

către „Deutsche Volksgruppe in Rumänien”, care își înființase celule și filiale locale în întregul Banat. Pe de altă parte, încă din perioada premergătoare izbucnirii războiului, atitudinea tuturor grupurilor etnice era urmărită de către autorități, spre a se preîntâmpina și „corija” posibile manifestări ostile. Într-un raport al Prefecturii Severin⁴ se arăta că – exceptându-i pe germani și pe maghiari – „celelalte minorități din raza acestui sector nu manifestă nici un fel de activitate care să atingă în vreun fel interesele statului”. „Fiind prea puțin însemnate ca număr”, minorități precum cea a pemilor „nu manifestă nicio nemulțumire, sau activitate deosebită de aceia a nației dominante”⁵.

Totuși, unele reacții au fost înregistrate, cum rezultă dintr-un alt raport, al aceleiași prefecturi, datat 10 iulie 1940: „Cei din Eibenthal sunt ostili față de autorități, instigați de învățătorul ceh. În Șumița și Ogradena sunt supuși și loiali”⁶. În primăvara anului următor, era semnalată la Eibenthal desfășurarea unor adunări „de propagandă Național-Socialistă”⁷, reclamată de către directorul tehnic al minei de la Baia Nouă. Cele sesizate aveau o dublă natură, economică și politică, întrucât „lucrătorii nu se supun în realizarea lucrului cari li se încredințează. Sunt răzvrățiți și amenințatori, încurajați fiind de această propagandă din care se agită contra elementului românesc. Fără nici o legitimare [se] țin întruniri cu lucrătorii minieri și familiile acestora, deși

* Universitatea de Vest, Timișoara, Facultatea de Sociologie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: hhayavatha@yahoo.com.

¹ În primele decenii ale veacului XIX, Imperiul Habsburgic a colonizat, în zona Moldova Nouă, grupuri de cehi din Bohemia; termenul „pemi” este o deformare a celui de „bemi”, derivat de la „Böhmen”, cu care cehii au fost desemnați de către populația germană. Dintre coloniile pe care le-au fondat, astăzi mai există 6 (Sf. Elena, Bigăr, Gîrnic, Ravenska, Șumița și Eibenthal).

² Numele unora dintre ei, supraviețuitori și dispăruți, sunt consemnate de către Desideriu Gecse, în *Istoricul comunităților cehice din România (așezare, evoluție etno-demografică, socio-economică și cultural-confesională)*, teză de doctorat, susținută la Institutul de Istorie „George Barițiu”, Cluj-Napoca (2009), 130–131.

³ Josefina Steiner, n. 1943, Eibenthal, pensionară, interviu realizat la Eibenthal, august 2006.

⁴ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Prefectura Jud. Severin* (pe mai departe F.P.J.S.), d. 65/1939, f. 14.

⁵ *Ibidem*, f. 17.

⁶ Emanoil Bodin, Atitudinea minorităților naționale din Banat în anii 1938–1940. *Clio*, anul III, nr. 2–4, Timișoara (2003), 27.

⁷ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, F.P.J.S., d. 10/1941, f. 2.

acești locuitori nu sunt germani de origine, ci sunt cehi și nu posedă nici limba germană”. Cei care au antrenat populația la întrunirile săptămânale erau delegații germani, veniți de la Orșova, implicarea lor era masivă, întrucât și în școlile din Eibenthal și Baia Nouă fuseseră inițiate cursuri în limba germană. Mai mult, în ultima localitate amintită, școala a fost preluată în folosință de către Deutsche Volksgruppe, în baza unei decizii încheiate între Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor și Grupul Etnic German⁸ (Decretul-lege nr. 3097 din 7 noiembrie 1941, ce revizua învățământul german din România, permitea libertății extinse Grupului Etnic German: să înființeze și să administreze școli primare și secundare, să se ocupe de pregătirea învățătorilor și a profesorilor, de realizarea programelor analitice etc.)⁹.

Faptele erau confirmate și de către directorul școlii primare de stat din Eibenthal, Gheorghe Băltărețu, într-o „Declarație” din data de 15 mai 1941¹⁰, prin care se făcea cunoscută Inspectoratului Școlar Lugoj sosirea în instituție a trei învățători germani, fără ca aceștia să fi primit vreo avizare din partea organelor în drept. La ordinul dat de un „subinspector școlar German de la Orșova”, părinții elevilor au fost convocați la „Direcțiunea școlii pentru a da declarații dacă voesc să învețe copiii lor lb. germană sau lb. de stat și maternă/cehă/, după cum s’a învățat până acum”. Reacția sătenilor s-a materializat în refuzul declarațiilor, „spunând că ei sunt germani”¹¹ și ca atare școala e de drept germană”. „Neatârănarea” elevilor de obârșie germană era cerută și de „subrev. județean Mihailovici Livius S.S.”¹², într-o solicitare către directorul școlii românești din Baia Nouă, în temeiul legii învățământului primar, în care se arăta că „în comunele unde sunt peste 20 copii germani, se poate înființa o secție germană”. Personajul invocă chiar un ordin ministerial, care dă dreptul respectivelor secții să se desprindă de școlile românești. În absența unei situații etnice a școlarilor, în perioada și pentru localitatea care face

obiectul atenției noastre, este dificil de apreciat justetea unei asemenea solicitări.

În același timp, primpretorul plasei Orșova, sesizat de succesiunea faptelor, se va deplasa el însuși în teritoriu, vizita fiind rezumată într-un proces verbal (datat 12 mai 1941)¹³. Se constata că randamentul întreprinderii miniere scăzuse, în primul rând din cauza muncitorilor, „sustrași dela muncă prin propagandă germană”; sub masca acesteia, agitatorii „răspândesc probabil și idei de altă natură, necontrolabile, întrucât chiar acești agenți propagandiști preținși germani sunt de origină etnică slavă, iar elementul căruia se adresează este în masă slav/cehi, cu excepția a două familii de origină etnică germană”. Responsabilitatea, în viziunea primpretorului, trebuia asumată de conducătorii locali ai grupului german, între care I. Fikl, primarul comunei – propus în funcție de organizația germană – Francisc Peșiț, Vențel Fikl, Ioan Kotešovec (în a cărui cârciumă au și avut loc întruniri de propagandă) și Martin Saidl, concediat pentru bruscarea verbală și fizică a directorului minei. Concluzia șefului preturii taxase drept „foarte critică” situația românilor de la mină; se recomanda supravegherea continuă a stării de lucruri și facilitarea achiziției alimentelor de primă necesitate (fâină de grâu, mălai, zahăr, ulei etc.), pentru folosul muncitorilor și al familiilor lor. Nu în ultimul rând, se impunea aducerea de învățători calificați, „nu improvizați, cari nu au nici o răspundere, nefăcând alt ceva decât cântece și marșuri”.

Influența exercitată prin intermediul cadrelor didactice, în direcția atitudinii pro-naziste, nu era deloc de neglijat. Memoria evenimentelor perioadei și a personajelor care s-au remarcat întru sprijinirea activităților Grupului Etnic German reține prezența, în sat, a unui „organizator, pe numele de Fikl Josef, ăla a fost colaboratorul cu nemții; aici a fost [și] un profesor german, a învățat copiii limba germană, Formitac (Wormitac, n.n.), așa l-a chemat, ăsta a învățat școală germană, aci la noi la școală (Era ceh?) – Da’ de unde?! A fost neamț din Arad, a fost repartizat încoace, ca să [ne] învețe limba germană, care s-au atașat (din sat, n.n.), adică cum ne-a spus aici, Volksdeutsch, ne-a trecut, adică [la] poporul german, că ne-am alăturat noi Germaniei”¹⁴. Modelul cultural de inspirație germană, care își pusesese amprenta asupra coloniștilor cehi ajunși în Banat, speranța în unele avantaje care ar fi fost obținute în condițiile

⁸ „Proces-verbal – 3 Noemvrie 1942”, Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Inspectoratul Școlar al Jud. Severin*, d. 2/1942.

⁹ Eusebiu-Marcel Narai, Aspecte privind situația minorității germane din județele Caraș și Severin în anii 1944–1948, în *Analele Banatului – Arheologie-Istorie*, vol. XVI (2008), Muzeul Banatului, 314.

¹⁰ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *FPJ.S.*, d. 10/1941, f. 3.

¹¹ În textul redactat la mașina de scris, a fost inserată, de mână, formula „s-au înscris ca”, astfel că textul complet este „spunând că ei «s-au înscris ca» sunt germani”.

¹² S.J.T.A.N., *FPJ.S.*, inv. 1347, d. 10/1941, f. 4.

¹³ *Ibidem*, f. 5.

¹⁴ Ferdinand Vențel Havlíček, n. 1924, Plavișevita, veteran de război/pensionar, interviu realizat la Baia Nouă, august 2006.

susținerii înaintării nemților, spectrul amenințător al „marelui frate de la Răsărit”, toate acestea par să constituie rațiuni plauzibile pentru atitudinea pro-germană dovedită la Eibenthal. Unii dintre tinerii comunității au ajuns chiar să se înroleze în Wehrmacht, atrași printr-o strategemă: „*eu am un frate în Germania, el a plecat în timpul războiului, eu am avut 3 luni când a plecat, era cu 18 ani mai mare; păi nu că l-au convins că merge în război, aici s-a oprit mina și n-a avut unde să lucreze și-a venit un patron de la Orșova, și el le-a promis că le găsește de lucru și ei au fost bucuroși că merg și când au ajuns la Orșova la gară, deja au avut pregătiți haine militare pentru ei, că imediat de la Orșova le-au [i-au] luat. (Așadar, nu știau ce li se pregătise...) – Nuuu!! (Știți cum se numea acel patron?) – Vezi că nu pot să-mi aduc aminte... (Era neamț?) – Da, Formitac, da' stați, că nu știu precis... (Când au ajuns, au fost încorporați?) – Da, sigur, pe toți*”¹⁵. Amintirile și-au pierdut limpezimea, însă certă rămâne memoria acelor zile când istoria nu decantase care era adevăratul pericol pentru evoluția ulterioară a țării.

Nu numai pretura avea în vedere evoluția filialelor Grupului Etnic German, ci și alte foruri responsabile de siguranța statului. Inspectoratul de Jandarmi Timișoara a realizat, potrivit ordinului secret nr. 2306/1943, un tabel cu numele persoanelor „care sunt însărcinate cu primirea și expediția poștei conaționalilor germani”¹⁶. La Eibenthal, de aceasta se ocupa Iosif Fikl, șef al organizației locale, care ar fi practicat schimbul de corespondență, prin evitarea „oficiilor P.T.T. Române, sustrăgându-se astfel și cenzurei militare”¹⁷. În raport era consemnată și diminuarea simțitoare a activității etnicilor „germani”, care nu au mai inițiat nici întâlniri, nici acțiuni propagandistice, „tinzând la renunțare de a mai face parte din asemenea organizațiuni”¹⁸. Cehii nu mai erau percepuți drept amenințare, căci „nu inspiră încredere pentru a fi înarmați” (de către conducătorii germani locali), fiindcă sentimentele lor – din cauza originii etnice diferite – „sunt de discutat”¹⁹. Această repliere a adepților Deutsche Volksgruppe s-ar putea explica și prin presiunile la care erau supuși, la Eibenthal, de către notarul Cernescu, „toți nemții”. Cel mai „atacat” se plângea a fi învățătorul Ion Wormitag (și el, ca și Fikl, au fost reținuți în memoria sătenilor

vârstnici²⁰) care, „la trierea ce s'a făcut tinerilor germani de către comisia militară germană, a fost repartizat pentru a pleca în Germania la data de 31 iulie 1943 cu al 3-lea transport”.

Renunțarea la atitudinea pro-nazistă s-a produs, cel mai probabil, odată cu întoarcerea armelor împotriva nemților. Un „tabel nominal de cetățeni români/bărbați și femei/de pe raza Legiunei de Jandarmi Severin, ce au fost înscrși în Grupul Etnic German”²¹ enumeră lunga însiruire a simpatizanților, de toate vârstele și categoriile profesionale, nu numai din Eibenthal și Baia Nouă, ci chiar și din Șumița, de unde erau consemnați 19 cehi și o româncă, Maria Kalina²². Odată cu apariția „Frontului Antifascist al Slavilor din România”, s-a ajuns la negarea/retractarea apartenenței la Grupul German; la secția cehoslovacă din Timișoara au fost depuse și unele cereri de aderare, în calitate de „membru ajutător”, spre „a sprijini organizația nației mele”, aparținând unor cehi născuți la Sf. Elena: în cazul Olgăi Elias, înscrierea în Volksgruppe s-a produs la presiune („Fiind lucrătoare la fabrică, am fost forțați toate lucrătoarele a ne înscrie, altfel eram expuși a ne pierde serviciul, dar de activat n-am activat în nici un chip”)²³. Solicitățile se fundamentau pe certificatele de naștere, de naționalitate, certificatul școlar etc.

Dar războiul a însemnat și experiența zguduitoare a frontului. Încorporat în regimentul 96 Caransebeș, Ferdinand Stehlík²⁴ își amintește slujba de „traducător” pe care o avea în debutul războiului, în calitate de ordonanță a unui căpitan român. „*Eu am dormit la căpitanul în bucătărie și el a venit noaptea și m-a chemat, Feri, a ascultat la radio că Hitler a început să ocupe Cehoslovacia cu avioane și m-a chemat să ascult că ei au vorbit cebește și ca să-i spun ce au zis*”. În relatarea soldatului care a luptat la Sevastopol și în Caucaz, ororile de pe frontul din Rusia nu și-au pierdut, nici după atâtea decenii, impactul înspăimântător. Numai cei care au trăit infernul, realizează dimensiunile enormei greșeli umane care este războiul, și cât de important este ca o asemenea lecție să fie însușită, și nu repetată. „*Eu m-am rugat, numai copiii mei să n-ajungă... am ajuns primăvara, înainte de Paști, înainte de orașul Nicolaev și apoi încă un oraș, nu-mi aduc aminte, unde au fost mai mulți jidani, or avut*

²⁰ Ferdinand Vențel Havlíček.

²¹ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Legiunea Jandarmi Severin*, d. 102/1945, f. 1.

²² *Ibidem*, f. 43.

²³ Idem, *Fond Uniunea Asociației Culturale Democrațe Slave din Timișoara*, dosar 3/1945, f. 20.

²⁴ n. 1916, Baia Nouă, interviu realizat la Eibenthal, august 2006.

¹⁵ Josefina Steiner.

¹⁶ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *Fond Legiunea Jandarmi Severin*, d. 56/ian.-iun. 1943, f. 162.

¹⁷ *Ibidem*, f. 171.

¹⁸ *Ibidem*, f. 258.

¹⁹ *Ibidem*, f. 315.

fabrici. Și ce-o făcut Hitler, c-au fost și țigani, c-a fost acolo apa Bug, i-o adunat și i-o pus pe țigani să-și facă corturi și acolo i-a bombardat și le-o aruncat în apă. Și cu jidanii ce-a făcut? I-a scos afară din oraș, i-a pus să facă groapă mare, lungă, i-a pus pe toți la rând și ne-o povestit oamenii de acolo și a mers cu mitralierele – armata lui Hitler – i-a tăiat și i-a coborât în groapă; unii n-or așteptat, or sărit vii, și femei și copii, și unde am stat, în localitatea aia, ne-au spus, dacă vreți să mergeți acolo, afară din oraș, să vedeți cum lucrează pământul și iasă sângele deasupra, unii au mers, dar eu n-am putut să merg”. Forța evocării, care aproape aruncă auditorul în scena evenimentelor, face inutil orice comentariu: „În Crimeea, acolo o fost ceva, Doamne-Doamne... am trecut în Caucaz, acolo o fost numai... ne-am ținut batista la nas, or cărat cu mașini și camioane, or adunat morți, militari, Doamne-Doamne, roțile de mașini au fost pline de... am fost flamânzi, unde au fost grădini, cu tutun sădit, băieții au rupt foile și cu aia s-au ținut”.

La Șumița, războiul este văzut prin ochii ultimului supraviețuitor, combatant pe frontul din Rusia, în bătălia de la Stalingrad și unul dintre puținii care s-au întors acasă, dintre cei mobilizați. „Din satu’ nostru, mic așa cum îi, o rămas șaptesprezece soldați pe front”²⁵. Relatarea este întărită de evidențele autorităților, privitoare la văduvele celor căzuți în luptă, în anul 1941; ne-au parvenit de la Șumița (alături de nr. și data titlului de pensie) numele a șapte dintre ele (Ștefania Hercul, Maria Veverca, Ana Sicora etc.), precum și a două de la Eibenthal (Maria Brenic și Francisca Coban)²⁶. Martor al unor evenimente deosebite, cu mare încărcătură și copleșitoare consecințe, povestitorul nu se oprește îndeosebi asupra a ceea ce a experimentat personal, ci oferă o viziune personală a situației țării în acele momente de răscruce. „Noi atunșea, regele Carol care o fost, adică România sub regele Carol, el când o văzut că nemții o dat năvală – adică o ocupat Ungaria, Polonia, toace țările eșcia – el de frică o fujit cu muierea, altă muiere”²⁷. Opțiunea politică și militară a României, în prima parte a confruntărilor, este formulată cu concizie: „Și generalu’ Antonescu s-a predat cu nemți[i], ca să luptăm noi [alături de] cu nemții, ca să ocupăm Rusia și ei ne dă Ucraina, nemții ne dă Ucraina toată. Și de aia, atunșea, am intrat noi în război cu nemții”²⁸. Deși părțile rupte din întregul patriei

au rămas pierdute, efortul celor angajați în luptă nu s-a bucurat de apreciere după încheierea ostilităților. Recompensa a venit abia după 1989, sub forma pensiei de veteran, căci „noi, care am luptat contra rușilor, era[m] nievăzuți cum trebuie. Dar ăștia care o luptat contra nemților, aia o fost mai căutați”. Chiar dacă nu hotărâse personal de partea cărei tabere trebuie să se implice, povestitorul a suportat urmările, într-un regim al învingătorilor. „(Când ați simțit că nu sunteți bine văzuți, fiindcă ați luptat o vreme împotriva Armatei Roșii?) – Păi... o fost când s-o întărit comunismu’ (V-a fost frică că vi se va întâmpla ceva?) – D’apăi... da”. Temerile s-au dovedit întemeiate, întrucât devenind proprietar al unei înstărite gospodării (prin produsele astfel obținute, povestitorul reușea să asigure existența familiei – nu a fost niciodată angajat la stat), a fost taxat ca și „chiabur”, reușind să scape de deportare în Bărăgan prin intervenția unui verișor, „care era la partid”.

Alți soldați au pierit în lagărele rusești, jertfa lor fiind păstrată în memoria familială. Pentru una dintre interviewate, născută la începutul războiului, figura tatălui se recompune numai din povestiri, scrisori și fotografii. Cele mai puternice tușe ale amintirii se încheagă din relatarea ce i-a fost transmisă în legătură cu suferințele extreme din timpul prizonieratului: „...i-o băgat în lagăre, și n-o avut ce să mănânce. Cât o fost iarbă pe-acolo, o mâncat iarba, o mai mers. Și-o-ncercat să mănâncă pământ. Și n-o mai putut de stomac, rău de tot. Și-o fost câte 20 într-un grajd”²⁹. La rândul lor, cei rămași acasă au avut de îndurat desfășurarea evenimentelor, încercările de a se pune la adăpost marcând memoria copilăriei. „Am fost aicia închiși într-un beci, și frate-meu, și vecinii, și încă un văr a meu, am fost toți, ascunși acolo. Numă’ se trăgea aicia, chiar la noi o fost rău de tot. Și tot așteptam moartea [...] N-am avut cai, o luat cai cu coșie cu tot... îi rău în război”³⁰. Familiile se ascundeau fie în pivnițe, fie în afara satului, „unde-o fost tufăriș”, în gropi săpate în pământ, unde „ne-am pitulat cu copii, toace elia, cu toate gospodăria”³¹.

„O fost ceva îngrozitor”: cu toate acestea, reamintirea selectează și momente mai puțin dramatice, hazlii chiar. La cei patru ani pe care îi avea atunci, Amalia Iacubovski nu reține căror armate aparțineau combatanții ce s-au înfruntat pe dealurile din apropierea satului, dar își amintește sfaturile date

²⁵ Francisc Mician, n. 1920, Șumița, veteran de război, interviu realizat la Șumița, august 2007.

²⁶ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *FPJ.S.*, Bir. I.O.V.R., „Evidența văduvelor din războiul 1941”, i. No. 210/1941, 14–51.

²⁷ Francisc Mician.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Amalia Veverca, n. Șumița, interviu realizat la Șumița, august 2007.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Amalia Iacubovski, n. 1950, Șumița, interviu realizat la Șumița, august 2007.

de părinți („o zis că să nu port baticu' roșu, că ma vede avionu' [...] când am auzit zgomotu' de avion, m-am tras baticu' și m-am pus cu el așa, ca să nu mă vadă avionu'...”) și episodul păduchilor, inevitabil în condițiile precare pe care le traversau („peste tot o fost păduchi; mameli [mamele] noștri ni i-o...da' aicia n-o fost așa, șpraiuri eștia! Ni-o prins păduchii și nouă ni-o plăcut, că ne-or scărmanat prin cap! așa, ni-o plăcut!”)³². Nu numai atât, ci și momente emoționante, trăite de soldații pe care îi bănuiește a fi fost români, și care au primit mâncare de la săteni: „Și ni-o ȱucat soldaȱii, ne-o avut în braȱe și ne-o ȱucat, am avut patru ani și cred c-o avut copii acasă, de-aia ne-o strâns și ne-o ȱucat...”.

Punerea în balanȱă a celor două tipuri de documente, scris și oral, evidenȱiază obiecte de interes diferite. Materialul de arhivă, având în vedere cadrul creării sale (și destinaȱia finală), a reȱinut, în cazul de faȱă, fapte cu potenȱal de risc la adresa securităȱii de stat. Mărturiile sătenilor insistă asupra experienȱelor traversate personal, în contextul mării istorii: cele două modalităȱi de reconstituire a trecutului se împlutesc, se susȱin și ajung să se confirme reciproc.

Local history will always interfere with macro-history: in order to illustrate such an allegation, we want to recuperate the image of the second world war, like it was depicted in epoch documents and through the memories of some direct actors (they represent a small minority, called “Pemi”, a group of Czechs from Bohemia, who was colonized by Habsburgs in South of Banat, in the first decades of the XIX century). Isolated localities, hard to access, the Czech community was implicated in the conflict, by sending into the battle field close to 200 soldiers. There was another aspect of these dramatic events, concerning the Ethnic German Group of Romania, which has his branch offices in Czech villages as well. For example, in Eibenthal, many inhabitants were engaged in this group, maybe because they were trying to get some advantages from their supposed German origin, based on their surname. While the archives demonstrate that in this area some disorders were caused by the Nazi sympathizers, the oral testimonies refer especially to the soldiers experiences, on the Eastern Front.

³² *Ibidem*.